

Усубалиева А.С.

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН КААДА-САЛТЫНДА КОШТОЛГОН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН ЖАНА САЛТТЫК ЫРЛАРДЫН ОКШОШТУКТАРЫ

Усубалиева А.С.

АНАЛОГИ ПОСЛОВИЦ, ПОГОВОРОК И ТРАДИЦИОННЫХ ПЕСЕН, ЗАКРЕПЛЕННЫЕ В ОБЫЧАЯХ И ТРАДИЦИЯХ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

A.S. Usubalieva

ANALOGY OF PROVERBS, ADAGES AND TRADITIONAL POEMS FIXING IN CUSTOMS AND TRADITIONS OF TURKISH SPEAKING PEOPLE

УДК: 39:572(575.2)(043.3)

Бул макалада этнографиялык талаа материалдарынын тарыхый аспектинин негизинде каралган түрк тилдүү элдердин каада-салтында коштолгон макал-лакаптардын жана салттык ырлардын окшоштуктары тууралуу жазылды. Элдердин жашоо-тиричиликтериндеги, турмуштук окшоштуктары жана дүйнө таанып-билүү таалимдери бирдей көрүнүштө экендиги талдоого алынды. Ар бир элдин накыл кептери жана салттык ырлары өз тилинде, ыргагына ылайыктап, элге алынгыдай кылып, тарбиялык максатта айтылат.

Негизги сөздөр: макал-лакап, салт, ырлар, эл, накыл сөздөр, ырым, тарбия.

В этой статье написано о пословицах и поговорках тюркоязычных народов, а также аналогии традиционных песен рассматриваемых в историческом аспекте этнографических полевых материалов. Обсуждены одинаковые взгляды мировоззрения, бытовые и жизненные схожести.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, традиция, песни, народ, афоризмы, обряд, воспитание.

In this article was written about proverbs and adages of Turkish speaking people which considered in historical aspects of ethnographic field materials. Identical views of outlooks, household and vital similarities were discussed.

Key words: proverb, adage, tradition, poems, people, aphorisms, rite, upbringing.

Бүгүнкү күндө коомдун өнүгүшү менен каада-салттык макал-лакаптардын, салттык ырлардын формалары да айрым өзгөрүүлөргө дуушар болуп турат. Экономиканын өнүгүшү, урбандашуу процессинин жайылышы, коңшу элдердин маданияты сыяктуу факторлор өз таасирлерин тийгизбей койбойт. Азыркы ааламдашуу шартында маданияттагы өзгөчөлүктөрдү сактап кийинки муундарга калтыруу маанилүү милдеттерден десек болот. Мында ар бир эл өзүнүн тили, каада-салты, наркы, үрп-адаты менен өзгөчөлөнүп дүйнөлүк маданиятка салым кошуп келгендигин баса белгилей кетүү зарыл. Бул багытта ата-бабалар улуттук каада-салттарына аяр мамиле кылып тарыхый эс тутумду камсыз кылып келген. “Ата-бабаңдын салтын сыйлай бил” - деген макал мына ушундан улам сакталып калса керек.

Дүйнөдө тилсиз, каада-салтсыз, ырысиз калк болбогон сыңары накыл кеп жана макалсыз да эл болбойт. Байыркы замандардан бери муундан-муунга өтүп, мурасталып келген ар кайсы калктын макалы өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Сөзмөр, оозунан

көөрү төгүлгөн адамдардын учкул сөздөрү эл тарабынан кабыл алынып, улам такталып, көркөмдүгү артып, элдик макалга айланат.

Кайсы элдин болсо да басып өткөн тарыхынын башаты өзгөчө орунду ээлейт. Жазуусу бар элдин акылмандыгы кагазда сакталса, жазуусу жок элдерде сөз казынасы муундан муунга мурасталып, оозеки жашап келгендиги баарыбызга маалым. Дүйнө элдеринин жашоо-тиричилик, турмуштук окшоштук, дүйнөгө көз караш, таанып-билүү таалимдери ар кайсы элде ар башка тилде айтылса да, мазмуну бирдей көрүнүштөр көп эле кездешет. Түрк тилдүү элдин накыл кептеринде өмүр, өлүм, жакшылык, жамандык, махабат, ата-эне, карылык, жаштык жана дагы ушул сыяктуу көрүнүштөр бирдей мүнөздүү. Ошондуктан ар кандай макалдар, накыл кептер сөзмө-сөз кайталанбаса да ой окшоштуктары бирдей экендигин билдирет.

Ар бир элдин өзүнүн турмуштук туундусунан жаралган макалдарын да унутпоого тийишпиз. Санаттардан, жомоктордон, санжыралардан жана башка жагдайлардан жаралган элдердин макалдары – алардын өздөрү жараткан казынасы. Ар бир элдин накыл кептери жана салттык ырлары өз тилинде, ыргагына ылайыктап, элге алынгыдай кылып, тарбиялык максатта айтылат. Кыргыздардагы «Көп угуп, өз сүйлө», «Жоктон бар болбойт», «Эмне эксең ошону оросуң», «Карга карганын көзүн чокубайт», «Жаш келсе - ишке, кары келсе ашка», «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт», «Бала калп айтпайт», «Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз» деген сыяктуу макалдардын түрк тилдүү элдердин макалдары менен окшош болушу жашоо турмушка болгон көз караштарынын бирдейлигинде деп түшүнсөк болот [2: 5-7 б.].

Кайсы элде болбосун үй-бүлө кургандан кийин балалуу болуу жана аны татыктуу тарбиялоо, улуттук аң-сезимди калыптандырып өнүктүрүүдө, муундардын байланышын, тарыхый жана социалдык эс-тутумду камсыздоодо мунун абдан чоң мааниси бар экенин ата-бабалар жакшы түшүнүшкөн. Ата-бабалардын бактылуу болуу түшүнүгүнүн негизи балалуу болуу менен байланыштырышкан. Буга байланыштуу турмуштук тажрыйбадан жаралган түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүндө айрыкча казак, түрк, моңгол элдеринде макал-лакаптар, өзүнчө эле бир филосо-

фиялык ой толгоолорду туюндуруп турат. Мисалга ала турган болсок *“Балалуу үй базар, баласыз үй мазар”*, *“Балалуу үй гүлүстөн, баласыз үй көрүстөн”*, *“Балалуу үй күлкүнүн куту, баласыз үй кубанычтын жуту”* [3: 6-8-б], *“Чокуклу еф базар, чокуксуз еф мезар”* [12], *“Балалы үй базар, баласыз үй ку мазар”* [7] ж.б.у.с. макал-лакаптарда наристенин үйдү шаңга бөлөөрү, өзүлөрүнүн тукум улоо милдетин аткарган ата-энелерине чексиз кубаныч тартуулары таамай көрсөтүлгөн.

Элдик ишеним боюнча келечектеги баланын мүнөзү жерден алгач көтөрүп алган адамды тартат деп эсептелет [11]. *“Жети атамды тартпайм, жерден алганды тартам”* деген накыл сөз кыргыз, казак макалында далилдеп турат.

Ал эми наристени бешикке бөлөөдө аны коргоочу касиети бар ыйык пирдин ээлеген орду абдан жогору. Анын далили катары ырым үч жолу кайталанган төмөнкү сөздөр менен коштолоорун айтсак болот. Көптү төрөгөн кадырлуу байбиче *“Быссымылда, менин колум эмес Умай Эне, Батма Зууранын колу”*, *“Ак жолтой, жайлуу бешик бол”*, *“Бешик апасы бек карма”* *“Умай – Эне уйку бер”* [9,11], түрк элдеринде *“Беших ашаги оглым юхари, ичинде оглым калсын”*, *“Бешик астында калсын, балам өйдө жылсын, ичинде аман болсун* [12] деп жакшы тилектерди жана накыл сөздөрдү айтып, баланы бешикке салаарын айта кетүүгө болот.

Түрк тилдүү элдерде тушоо кесүү тоюндагы баланын бутун тушаган ала жиптин да өз мааниси бар. Бутка байланчу жиптин койдун жүнүнөн эшилгенин себеби баланы койдун жүнүндөй уюткулуу болсун деп ырымдашканын баамдасак болот. Ал эми баланын бутун тушаган ак жана кара жиптин да өзүнчө мааниси бар, т.а. “бул жашоодо ак менен кара, жакшылык менен жамандык дайыма эриш-аркак жүрөт. Ошого чыдамдуу болуп көтөрө билсең бакытка, ийгиликке жетесиң” деген маанини туюндурат. Ошондуктан *“Ала жипти аттаба”*, *“Ар нерсенин чеги, өлчөмү бар, ошондон ашпаш керек”*, *“Ак менен кара бир жүрөт, аны талдай билиш керек”* деген макалдардын да мааниси ушунда болсо керек. Ал эми аксакалдар:

“Тай-тай, тай балам,
Тайба катуу жер бассаң,
Мүдүрүлбө таш бассаң,
Жыгылба күлүк ат чапсаң,
Жигиттин пири колдосун,
Ууру – бөрү тоспосун.
Умай-энең колдосун,
Баскан кадам шыр болсун.

Оомийин!” – деп жакшы тилектерин айтып баталарын беришкен [3: 305-б.].

Ушул эле салттагы бата казак элинде дагы мааниси окшош экендигин байкоого болот. Алсак:

“О, халайык, кол жайып,
Той тилеунү колдайык.
Мусулмандын заңдарын,
Барша агайын коргайык.
Ток ишек пен ала жип,

Жасыл шөппөн жарасып,
Үш түрү менен кесейик,
Тусауды биз санасып.

Тай-тай басып жүретин,
Куаныш кылып күлетин,
Жүйрик болсын балаңыз,
Мыңнан озып жүретин.
Күрмеңди шешейин,

Тусауынды кесейин” – деп айтылат [7]. Мында баланын келечектеги жашоо турмушундагы жолу шыдыр болсун, эч кандай кыйынчылыктар коштолбосун деген маанини туюндуруп жатканын байкоого болот.

Түрк тилдүү элдик накыл кептердин, салттык ырлардын, философторунун акылман ойлорунун бир кыйласы которулуп берилгенде, алардын маанисин карап көргөндө, кыргыз макалдары менен жалпылыгын жана окшоштуктарын көрөбүз. Макалдардын тилдик жагы окшошпосо да, маани жагынан окшоштуктары көп эле жолугат. Теги бир түрк элдеринин макалдарында сөздөрү да окшош болуп, бирок айрым макалдар бир эмес, бир нече элде бирдей мааниде жолугат. Адатта тушоосу кесилген балага ушул тойдо жаңы кийим кийгизилет: *“Көйнөгүн морт болсун, жаның бек болсун”*, *“Кийимин эртең эле жыртылсын”*, *“Жаның тирик болсун, кийимдиң чирик болсун”* [10] деп айтылган каалоо-тилектерди кезиктиребиз.

Кыз узатууда айтылуучу кошокто адатта кыздын кандай чөйрөдө багылып, кандайча тарбияланганы, эми ал башка жерге келин болуп кетип жатканы айтылган. Анда күйөөсүнүн үйүндө өзүн кандай алып жүрүү, кайындарына туура мамиле кылуу жана куда - кудагыйларына келинди жакшы күтүп алууга байланышкан насаат, өтүнүч элементтери камтылган [1: 312-б.]. Кыз узатуудагы чоң энеси тарабынан аткарылган кошокту мисалга алсак:

“Ак калпакчан көрүнсө,
Атам келет дебей жүр.
Атаң келсе басып чык,
Жарыгым, акырын эшик ачып чык.
Ак жоолукчан көрүнсө,
Апам келет дебей жүр.
Апаң келсе басып чык,
Жарыгым, акырын эшик ачып чык.
Коктуга коёндун жүнү чачылсын,
Жарыгым, козголбой бактың ачылсын.
Жылгага жыландын жүнү чачылсын,
Жарыгым, жылбай багың ачылсын” [9].

Кошоктун текстинен көрүнүп тургандай мында башка үйгө келин болуп кетип жаткан небересине өзүн алып жүрүүнүн тартибине көңүл буруп, сабырдуулукка үндөйт, ага жаркын келечек каалайт. Чоң эненин кошогуна насаат сөздөр берилип жаткан бата менен айкалышып турат. Ал эми жаңы келген келин ийилип жүгүнгөндө *“Ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн, ак жолтой келин бол”*, *“Көшөгөң көгөрсүн”* [12], *“Есигиң малды, дастарканың майлы болсын, көп жаса”* [4: 227-б.] деп бата берүү казак, кыргыз элинде салтка айланган. Бул ырымдар

эзелтеден кеңири колдонулуп келсе да өз маанисин жоготпой бүгүнкү күндө да колдонулуп келе жатат.

Казактын эзелтеден келе жаткан салттардын бири - жаңы келген келиндин бетин күйөө тараптагы ырчы жигиттер, акындар же жамакчы аялдар ыр менен айтып ачуу салты негизинен сакталып калган. Үй-бүлөгө келген келиндин жаңы чөйрө менен таанышуусунда жана аларга аралашып көнүп кетүүсүндө бул жөрөлгө өзгөчө мааниге ээ болгон. Беташар ырымы келинге арналып айтылган ыр менен коштолуп келет. Бул ырдын мазмунунда алгач келиндин жаштыгы, сулуулугу, анын жөндөмдүүлүгү жөнүндө айтылса, ырдын кийинки саптарында жаңы келген келин күйөөсүн кантип сыйлап, күтүүгө тийиш экендиги, күйөөнүн тууган-уруктарына кандай ызаат көрсөтүү керектиги, үйгө келген конокко келин тарабынан кандай сый көрсөтүү керектиги тууралуу баяндалат. Мындан сырткары, кайындарын ыр түрүндө тааныштырып, келинге акыл-насаат, эскертүүлөр айтылат. Аталган ырдын башы мурунку өтүп кеткен ата-бабаларын эскерүүдөн, саламдашуудан башталат. Мисалы:

“Айт келин оо айт келин,
Аттын басын тарт келин.
Жумурткадан ак келин,
Сагызгандан сак келин.
Өтүп кеткен ата-бабаларга бир салем” [7].
“Үй басына кыдырып, өсек айтпа келиншек,
Рас сөзди өзгертп, жалганга сатпа келиншек.
Үлкөн киси келгенде, катарласып отырма,
Бир тизелеп жөн отыр, төмөн карап бүгилип.
“Колыма келин келсе”- деп,
“Соны бир көрүп өлсөм” – деп,
Көп тартты сенин зарыңды – ай!
Ана турган енеңиз,

Сол енеңизге бир салем! [5: 22-б.]” – деп бетачарда айтылган накыл сөздөрдүн мааниси кыргыз элиндеги кыз узатууда айтылуучу кошок менен окшош экендигин белгилей кетүүгө болот.

Тарыхый-этнографиялык маалыматтар үчүн макалдарды жана салттык ырларды салыштыруу

аркылуу байыркы генетикалык байланыштарды байкоого болот. Элдик оозеки чыгарма, тилдик, адабий каражаттар элдин башынан өткөн турмушун, салт-санаа, ой-пикир, башка элдер менен болгон байланышын чагылдыргандыктан, алар тарыхый тактыкка жардамчы болот [2: 21-б.] .

Байыртан жаш муунду тарбиялоодо жүрүм-турумга байланышкан макал-лакаптар, элдик оозеки чыгармачылыктын өзөгү катары пайдалынылып келген, кийинки муундун өсүү процессинде да улуттук баалуулуктарды көрүп чоңойсо, ал бала албетте өзүнө улуттук касиеттерди сиңире алат деген ишеничтебиз.

Адабияттар:

1. Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1971.- 403 с.
2. Абдубалиева, Б.Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары): автореф. дис. ... филология илимд. канд. - Каракол, 2009. – 28 б.
3. Акматалиев, А. Балдарга арналган салт жана ырым – жырымдар. – Бишкек, 2000.- 124 б.
4. Аргынбаев, Х.А. Казак халкындагы семья мен неке – Алматы: Гылым, 1973.
5. Беташар: той-томалак китеби / Ж. Дауренбеков. – Алматы: Өнер, 1991.- 256 б.
6. Каада-салттар. Ак баталар / түз.А.Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2003. – Т.29. – 400 б.

Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси:

7. Жайымбаева Ибадат, 55 жашта, найман уруусу, Манас району, Талас айылы 2010-ж.
8. Жийдекүл апа. Талас шаары 2011-ж.
9. Мамадалиева Насипа, 59 жашта, келдечаныл уруусу, Бакайата району, Урмарал айылы, 2014-ж.
10. Рахманкулова Баян, 44 жашта, Карабуура району, Аманбаева айылы 2013-ж.
11. Токторалиева Алмаш, 61 жашта, шабото уруусу, Талас району, Кыркказык айылы 2013-ж.
12. Чауш оглы Хошияр, 53 жашта, Карабуура району, Аманбаево айылы 2010-2014-ж.

Рецензент: к.и.н., с.н.с. Жапаров А.З.